

- України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. — Кам'янець-Подільський : Аксіома. — Вип. 2. — 408 с.
22. Попов М. В. Аксиология і медицина (Проблема цінностей і медицини) / М. В. Попов. — К. : ПАРАПАН, 2003. — 284 с.
 23. Воронов І. О. Людина і політика: у пошуках гуманістичної альтернативи / І. О. Воронов. — К. : Генеза, 2003. — 320 с.
 24. Соціалізм в перспективі постіндустріалізму / под ред. Е. А. Самарской. — М. : Эдиториал УРСС, 1999. — 256 с.
 25. Головаха Е. И. Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине / Е. И. Головаха. — К., 1996. — 237 с.
 26. Иноземцев В. Л. Собственность в постиндустриальном обществе и исторической ретроспективе / В. Л. Иноземцев // Вопросы философии. — 2000. — №12. — С. 3-13.
 27. Иноземцев В. Л. Технологический прогресс и социальная поляризация в XXI столетии / В. Л. Иноземцев // Политические исследования. — 2000. — № 1. — С. 28-39.
 28. Антонович И. И. После современности: очерк цивилизации модернизма и постмодернизма / И. И. Антонович. — Минск : Беларус. навука, 1997. — 446 с.
 29. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть : монографія / В. П. Горбатенко. — К. : Видавничий центр «Академія», 1999. — 240 с.

The article reviews the theoretical and methodological approaches and areas of policy values.

Key words: political activity, political theory, political values, political axiology.

Отримано 14.05.11

УДК 321.64

С. Г. Вонсович

ПРИЧИНИ ТА МЕХАНІЗМИ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНЗИТІВ

У статті робиться аналіз причин та наслідків політичних транзитів. Вказується на перехідних стан політичних систем. Аналізуються трансформаційні процеси що відбуваються в суспільстві.

Ключові слова: транзит політичний, система політична, трансформація, демократизація.

Важливим розділом теорії сучасних політичних систем є дослідження їх транзитивного стану. Транзитивні етапи періодично повторюються в історії кожної країни. Причому варіантів політичного транзиту може бути більше, ніж загально соціального. Це потребує розкриття їх ознак, закономірностей, причин та механізмів їх виникнення.

Метою даної статті є розкриття та осмислення комплексу проблем політичного транзиту. Досягненню зазначеної мети покликано сприяти розв'язання наступних завдань:

- дослідження змістового наповнення поняття транзиту;
- з'ясування причин та механізмів політичного транзиту;
- аналіз проявів політичних та соціальних криз як стимуляторів транзиту у політичній системі.

Під час дослідження перехідних станів політичних систем головна увага, безумовно, приділяється процесам, що відбуваються безпосередньо у політичних системах під час набуття ними іншої якості. Взаємодія політичної системи з навколишнім середовищем як головного джерела стимулів до політичного транзиту, не акцентується. З цього приводу Ч. Ендрейн зазначає, що перетворення однієї політичної системи у іншу відбувається за умови трьох взаємопов'язаних типів криз — структурної, культурної і поведінкової. Ці кризи є наслідком «несумісності (дисгармонії, дисбалансу, конфлікту) різних аспектів політичної системи: культурних цінностей, соціально-політичних структур і поведінки окремих людей» [1, с.175]. Розкриваючи прояви структурних криз, автор вказує на значну різницю між високим рівнем вимог, що ставляться перед урядом та нехваткою ресурсів для задоволення деяких із них. Крім того, політична система нездатна подолати військові, економічні і політичні протиріччя. Останні загострюють протистояння окремих груп, класові, релігійні та етнічні антагонізми; породжують депресії, гіперінфляцію, низькі темпи зростання, а також нерівність у доходах; стихійні лиха, демографічні зміни, урбанізацію, дисбаланс у співвідношенні сил держави, соціальних груп та іноземних інститутів.

Поряд із структурними кризами, до політичних змін призводять і культурні кризи. Їхнім проявом є конфлікт між духовними, духовними цінностями і моральними нормами. За цього формальні цінності, що є складовою офіційної культури, вступають у протиріччя із «вічними» цінностями, коли громадянські чесноти, турбота про благополуччя громадян, моральна чистота йдуть у розріз із практикою неформального прийняття рішень і конкретну користь отримують тільки корумповані чиновники, їхні друзі і родичі, — за цього втрачається легітимність існуючої влади.

У XX столітті, із зростанням участі мас у політичному житті, суттєво зростає потреба у легітимації політичної системи. Легітимація засновується на переконанні, що і сама система, і її правителі можуть забезпечити суспільству необхідні

блага як духовно-морального, так і матеріального змісту. Тим самим політична система і її правителі спроможні убезпечити собі загальну підтримку суспільства. Розчарування існуючою владою призводить до її делегітимізації.

Поведінкові кризові явища можуть проявлятися наступним чином. По-перше, під час конфлікту між неефективним управлінням існуючого режиму і більш ефективним управлінням, що представляє опозиція. По-друге, у боротьбі керівництва правлячого режиму із народною опозицією або апатією мас. По-третє, у конфлікті між окремими особистостями, серед яких одні підтримують існуючу владу, а інші приєднуються до антисистемної опозиції.

В усіх трьох видах поведінкових криз мотивація тих, хто підтримує існуючу політичну систему або опозицію, визначається духовно-ідеологічними цінностями та матеріальними інтересами. За цього частина учасників конфлікту вважає політично пріоритетним досягнення певних етичних принципів, інші — прагнуть отримати владу, багатство. Зазначимо, що взаємодія структурних, культурних і поведінкових конфліктів призводить до взаємопідсилення відповідних криз та призводить до системної трансформації і зміни політичної системи [1, с. 201].

Отже, Ч. Ендрейн, серед структурних криз, що призводять до зміни політичної системи, вказує на процеси, які проходять за її межами.

Аналізуючи умови руйнації політичної системи, В. Пушкарьова концентрує увагу на явищах, які відбуваються безпосередньо у політичній системі і у суспільстві. Загроза розпаду системи, на її думку, виникає за соціальних умов, що перешкоджають індивідам об'єктивувати у своїх діях механізми соціалізації, інституціалізації і легітимації, які забезпечують функціонування і відтворення політичної системи [2, с.91-99]. За успішної реалізації механізму соціалізації люди засвоюють політичні норми і правила, зразки політичної поведінки навчаються виконанню політичних ролей і у підсумку відтворюють статусно-польовий рівень політичної системи. Завдяки цьому забезпечується нормальне функціонування політичних інститутів і відтворюється інституціональний рівень політичної системи. Безкризовий перебіг цих процесів складає зміст фази динамічної рівноваги системи.

Коли у суспільстві порушується механізм соціалізації, втрачається орієнтація на статусно-рольові показники, значно зростає частка девіантної політичної поведінки. Це є наслідком загального процесу політичної аномії — відчу-

ження людей від політичної системи, її норм та інститутів. За цих умов головним стабілізуючим чинником повинен стати механізм інституціоналізації. Він допускає відтворення інститутів, що склалися, зв'язків і відносин. Якщо ж існуючі політичні інститути виявляються неспроможними подолати прояви політичної девіації за допомогою примусових санкцій і порушення нормативного порядку набувають масового характеру, політична система вступає у фазу порушення рівноваги. Для її переходу у фазу нової динамічної рівноваги необхідна заміна старих політичних інститутів новими. Ї утворення можливе двома шляхами. Перший шлях — «знизу», де-факто, із наступною формалізацією на нормативному рівні. Другий — «згори», шляхом видання законів, указів і т.д., що визначають параметри нової інституціональної структури.

Третім важливим механізмом збереження старої політичної системи, або ж становлення і зміцнення нової, є легітимація. Зазначимо, що ефективне функціонування нормативного рівня політичної системи, його регулюючий вплив на інституційний і поведінковий рівні можливі за умови їхньої легітимності, тобто визнання встановленого політичного порядку законним та добровільне його дотримання більшістю громадян. За цього легітимність розуміється не тільки як правова, а й передусім, як соціально-психологічна характеристика. Для сприйняття політичних інститутів, норм як легітимних, необхідна їхня відповідність домінуючим у суспільстві культурним і політичним цінностям, що є взірцем поведінки і діяльності.

Таким чином, втрата легітимності, що настає за змінами у ціннісних орієнтаціях громадян, позбавляє стару політичну систему стабільності і сприяє її заміні. Впродовж «наростання» легітимності новими політичними нормами та інститутами, збільшується вірогідність їх становлення та функціонування [3, с. 37]. За цього можна умовно назвати викладені підходи до аналізу причин і механізмів виникнення політичних транзитивних періодів інтрополіт-системними.

На основі аналізу наукової літератури А. Давидов виокремлює наступні підходи до пояснення виникнення транзитивних періодів у соціальних системах. По-перше, за екогенного підходу, причини їх появи полягають у впливі інших соціальних систем, циклів сонячної активності та інших природних факторах.

По-друге, за синхронічного підходу, виходячи з концепції К. Юнга про акаузальні синхронні зв'язки, — не

у зовнішніх чи внутрішніх факторах, а у загальному порядку, що об'єднує різні події не причинним, а змістовим зв'язком. За цього, на думку автора, базовим станом соціальних систем є проміжний стан між порядком і хаосом. Такий стан зумовлює принципову можливість реалізації перехідних періодів у соціальних системах [4, с.97].

Окрім того, фундаментальне дослідження причин демократичних політичних транзитів зробив С. Гантінгтон, присвятивши окресленій проблемі розділ під назвою «Чому?» у праці про процеси переходу від недемократичних до демократичних політичних режимів [5]. С. Гантінгтон спочатку виокремлює чотири можливі пояснення схожих подій, які майже водночас відбувалися у різних країнах чи політичних системах і які він іменує «хвилями» у політиці. Першою причиною, що виникла незалежно від подій у тій або іншій державі — розквіт нової наддержави або велика війна, якась інша значна зміна у міжнародному розташуванні сил. Так, загальною причиною встановлення демократичних режимів або проведення нових всенародних виборів у 1945-1946 рр. у шесті країн Латинської Америки стала перемога союзників у Другій світовій війні.

Друга причина — паралельний розвиток, що являв собою співпадання подібних процесів. Останні мали перебіг одночасно у декількох країнах. Процеси викликали до життя в усіх цих країнах подібні наслідки. Так, вважається, що стає придатною для демократичного розвитку, якщо досягається прогрес у досягненні 5-6 рівнів економіки, ВВП, грамотності тощо.

Третя причина полягає у феномені «снігової кулі» — за чого наступ певної події в одній країні викликає появу такої ж події в інших. Швидко розповсюдження інформації про значні світові події підвищує можливість дії демонстраційного ефекту і спроможне давати поштовх для співставлення подій у більшій кількості країн.

Четверта причина — улюблена панацея — простежується у тому, що безпосередні причини політичних змін у різних країнах можуть суттєво різнитися, а реакція на них — співпадати. Таке можливе, коли еліти різних країн переконані в універсальній ефективності однакового політичного переходу від одного режиму до іншого як панацеї від доволі різних проблем: інфляція в одній країні, криза легітимності у другій, військова поразка у третій і т.д.

Зміни залежної перемінної, або причини хвиль демократизації С. Гантінгтон вбачає не в генетичних чинниках (економічні ресурси країни, протестантське віросповідан-

ння її населення), а у їх кумулятивному ефекті, що нагромаджується із перебігом часу. У якості значної незалежної змінної називається переконання і дії політичних еліт, що дійшли процедурного консенсусу стосовно «правил гри». Вирішальна роль у здійсненні демократії належить політичному лідерству і політичному мистецтву. За цього підтверджується значення контекстуальних фактів широкого змісту — міжнародних, соціальних, економічних, культурних. Ці фактори утворюють ланцюг причинності і діють сумісно, сприяючи, або перешкоджаючи встановленню демократії.

Із плином часу причини демократизації значно трансформуються. Серед контекстуальних чинників першої хвилі демократизації варто відзначити економічний розвиток, індустріалізацію, урбанізацію, появу буржуазії, та середнього класу, розвиток робітничого класу і його організацій, поступове вирівнювання економічної нерівності. Перша хвиля охопила, передусім, країни Західної та Північної Європи і країни, що були заселені вихідцями із Європи — США, Канаду, Австралію, Нову Зеландію. Особливістю цих держав став потужний ідеологічний вплив англійських філософів, засновників лібералізму, французьких просвітників, ідеологів Французької і Американської революцій, а також чисельна перевага протестантського населення. До чинників першої хвилі демократизації можна віднести переможу сил Антанги і США у Першій світовій війні та демонтаж європейських континентальних імперій.

Характерним для другої, «короткої» хвилі демократичного переходу (1943–1963 рр.) стало домінування політичних та військових чинників й історично дискретних подій. До першої групи демократизованих країн увійшли Західна Німеччина, Італія, Японія, Австрія і Південна Корея. Демократія цим країнам була нав'язана західними союзниками, що перемогли у Другій світовій війні. Другу групу склали Греція, Туреччина, Аргентина, Бразилія, Перу, Еквадор, Венесуела, Колумбія, що політично і економічно приєдналися до західних союзників. Третя група була утворена деколонізованими країнами, що почали свій шлях незалежного розвитку і позиціонували себе як демократії.

Серед причин третьої хвилі демократизації, що почалася у квітні 1974 року поваленням диктаторського режиму М. Каetano у Португалії, С. Гантінгтоном виокремлюються п'ять змінюваних, що мали місце у демократичному транзиті цих країн у різний час. Серед них можна виділити:

Перша змінна — втрата функціональної легітимності (ідеологічної, економічної, політичної) авторитарними по-

літичними системами у наслідок воєнних поразок, економічних невдач і нафтових криз (Іспанія, Португалія, Аргентина, Бразилія, Перу, Уругвай, Філіппіни, країни Східної Європи та ін.).

Другою змінною стало безпрецедентне глобальне економічне зростання у 1960-х роках у багатьох із зазначених країн. Це спричинило піднесення життєвого рівня, рівня освіти і зростання середнього класу. Численні дослідження засвідчують стійку позитивну кореляцію багатства і демократії, хоча ні рівень, ні модель економічного розвитку самі по собі не гарантують процесу демократизації. Досягнення будь-якою країною середнього економічного рівня забезпечує економічну базу для політичної демократії, полегшує перехід до неї. Бурхливе економічне зростання (як і економічний занепад) спроможний послабити і дестабілізувати авторитарний режим, підштовхнути його до можливої трансформації у бік демократії. Можна стверджувати, що найсприятливіші умови для потрапляння конкретної країни до зони політичного транзиту і переходу від авторитаризму до демократії постають за поєднання значного рівня економічного розвитку з нетривалою економічною кризою або провалом. Під впливом чинників економічного зростання і відповідних соціальних, культурних змін перехід до демократії у 1970-80-і роках здійснили ряд країн Південної Європи, Латинської Америки, Східної і Південно-Східної Азії.

Третьою змінною є суттєве оновлення доктрини і практичної діяльності католицької церкви. На відміну від протестантських країн, католицьке християнство у країнах свого впливу історично ототожнювалося із місцевим істеблішментом і земельною олігархією, будучи дієвою опорою авторитарної влади. Кардинальний поворот католицької церкви у бік демократії закладений папою Іоанном ХХІІІ. Рішення Другого Ватиканського собору (1962 р.) визнали законними і необхідними соціальні зміни, наголошувалося на необхідності церкви засуджувати політичний устрій, що не забезпечує застереження основних прав людини. В опозицію до авторитарних режимів стало духовенство Чилі і Аргентини. На Філіппінах кардинал-католик став одним із ініціаторів політичного процесу щодо відлучення від влади диктатора Ф. Маркоса. На авансцену боротьби проти авторитаризму католицька церква вийшла із обранням папою вихідця з Польщі Іоанна Павла ІІ 1978 року. Його візити до католицьких країн здійснили потужний вплив на умонастрої віруючих та на їх рішучість встановити демократичні режими.

Четверта змінна полягає у трансформації політики зовнішніх акторів. Зміна ЄЕС на початку 70-х рр. курсу

на відкритість щодо вступу нових членів. Почалися перемовини про вступ до його складу країн Скандинавії і Західної Європи. На середину 70-х рр.. нова політика ЄЕС співпала із початком процесу демократизації у ряді країн Південної Європи, зокрема Португалії, Греції, Іспанії. ЄЕС використав економічну зацікавленість цих країн у вступі до Співдружності для стимулювання у країнах-кандидатах демократичних змін, включаючи фінансування боротьби з комуністами. Потужним важелем тиску на СРСР та його союзників з боку США, НАТО та ЄЕС з питань застереження прав і свобод людини, вільного обміну інформацією тощо стали Заключний акт та інші документи, прийняті у Гельсінкі 1975 року Народою з безпеки і співробітництва.

Найбільша активність щодо перебігу процесів демократизації була здійснена США. У 1974–1976 роках Конгрес прийняв шерег законодавчих заходів, що ув'язували економічне співробітництво з застереженням прав людини. За часів президентства Дж. Картера ця проблема стала центральною у зовнішній політиці США. Президент Р. Рейган (1981–1988) перейшов від політики захисту прав окремих людей до активного тиску на комуністичні, а згодом і не комуністичні авторитарні режими. За цього застосовувався увесь арсенал політичних, економічних, дипломатичних і військових засобів з метою примушення (присилування) до демократичних змін.

Крім зовнішніх чинників системного характеру, значний вплив на процеси демократизації у Східній Європі здійснили зміни у внутрішній і зовнішній політиці СРСР у другій половині 1980-х років. Керівництво КПРС відмовилося спочатку від доктрини обмеженого суверенітету щодо союзних соціалістичних країн (доктрина Брежнєва), а потім і від збереження існуючих комуністичних режимів. М. Горбачов перейшов до прямої підтримки економічної лібералізації і політичних реформ.

П'ятий вимір — так званий демонстраційний ефект, здійснений першими демократичними транзитами третьої хвилі і багаторазово посилений засобами масової міжнародної комунікації. Завдячуючи п'ятій інформаційній революції і становленню глобальної соціально-комунікативної системи, авторитарні режими втратили можливість утаємничувати міжнародну інформацію (включаючи агітацію і пропаганду), від власних громадян, а опозиція побачила можливості практичного застосування технологій заміни авторитарних політичних систем на демократичні. У наслідок падіння авторитаризмів набуло небачених масштабів, якщо брати до

уваги просторову тяглість (Польща — Філіппіни — Чилі). Ще потужніше демонстраційний ефект відобразився у подібних у культурному відношенні державах (Португалія — Іспанія — Бразилія). У країнах «соціалістичного табору» Східної Європи ефект «снігової кулі» набув лавиноподібного характеру. Це знайшло свій прояв у термінах переходу демократизації: проявилася тенденція, за якою демократизаційний перехід у новій країні ставав усе коротшим (Польща — Угорщина — НДР — Чехословаччина — Румунія).

Можемо констатувати, що для усього періоду третьої хвилі демократизації стало властивим зростання ролі зовнішніх чинників. Якщо спочатку поштовхом до демократичного транзиту слугували переважно внутрішні умови — економічні, соціальні, то у подальшому більшого значення набула активність зовнішніх політичних сил та ефект «снігової кулі». Проте С. Гантінгтон справедливо зазначає, що головним у процесі демократизації виступають не зовнішні, економічні чи соціальні умови, а людський чинник. Це політичні лідери і громадськість. Саме вони повинні вірити у демократію як мету, бачити в ній засіб для досягнення і реалізації інших цілей, або найменше зло із усіх можливих.

Таким чином, аналіз наявних підходів до з'ясування причин переходу політичних систем у транзитивний стан, дозволяє зробити ряд висновків.

Зауважимо, що коло цих причин є досить широким і охоплює найрізноманітніші події та явища, що відбуваються як у самій політичній системі, так і в навколишньому середовищі. Для поглибленого аналізу доцільно сконструювати їх за ступенем наближення до політичної системи.

До першої групи доцільно включити екстрасоціетальні чинники природного характеру, що перебувають за межами не лише політичної системи та її соціальної системи, але й людського суспільства загалом. Серед таких чинників природного характеру можна виокремити стихійні лиха, космічні явища тощо. Вони спроможні спровокувати соціальні колізії, як-то голод і народні хвилювання, або ж, співпавши у часі із соціальними конфліктами, посилити їхній вплив на політичні процеси.

Другу групу складають екстрасоціетальні чинники соціально-політичного характеру. Вони торкаються впливу інших політичних і соціальних систем — іноземних держав, міжнародних світських і релігійних організацій, транснаціональних корпорацій і т.д. Зазначений вплив може мати як негативний зміст (воєнний напад, окупація, насильницька або примусова зміна правлячого режиму), так

і позитивний (економічна і науково-технічна допомога, політичне консультування, військова підтримка тощо). Вплив чинників другої групи є значно суттєвим у порівнянні із першою. За умов п'ятої інформаційної революції появи феномена демонстраційного ефекту і глобалізації, її вплив зростає. Можлива ефективність впливу чинників другої групи є прямо пропорційною різниці потенціалів взаємодіючих соціальних систем, а також ступеню соціально-економічної і політичної стабільності країни.

Третю групу складають інтросоціетальні чинники, що відображають процеси, які відбуваються у соціальній системі, частиною якої є конкретна політична система. До цього можна віднести характер і наслідки взаємодії політичної системи зі своєю соціальною системою, з її економічною, соціальною і духовною підсистемами. Мотиваторами соціальної системи до транзиту є її кризовий стан або нові імперативи соціально-економічного, науково-технічного і духовного розвитку, які вимагають нового рівня управління від політичної системи. Тому серед цієї групи чинників основною причиною переходу політичної системи у транзитивний стан є її низька (або недостатня) ефективність як суб'єкта управління суспільством і, передусім, його економічним розвитком.

Список використаних джерел:

1. Эндрейн Ч. Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления полит. курса и социал. преобразования : монография / Ч. Эндрейн. — М. : ИНФРА-М: Весь мир, 2000. — 368 с.
2. Пушкарева Г. В. Политология : краткий курс лекций / Г. В. Пушкарева. — М. : Юрист-Издат, 2002. — 238 с.
3. Пушкарева Г. В. Политическая система: синергетический подход / / Г. В. Пушкарева // Весник Моск. ун-та. — Сер.12. Политические науки. — 2001. — №6. — С. 32-49.
4. Давыдов А. А. Социальная информатика: переходные периоды в социальных системах / А. А. Давыдов // Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник. — М. : Эдиториал УРСС, 1997. — С 93-100.
5. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. — М. : РОССПЭН, 2003. — 368 с.

The article analyzes the causes and consequences of political transitions. Indicated on the transition state political systems. Analysis of transformation processes taking place in society.

Key words: transit policy, political system, transformation, democratization.

Отримано 17.05.11